

УДК 94(477.51)"18":373.3

Н. М. Потій

Особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти у 80-х рр. XIX ст.

Стаття присвячена діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти, а саме відкриттю початкових народних училищ впродовж 80-х рр. XIX ст. Автор вказує на прагнення губернського та повітових земств до забезпечення початковою освітою максимальної кількості дітей шкільного віку, що проявлялося у фінансуванні шкіл, підпорядкованих іншим відомствам. Було виявлено поступове збільшення чисельності початкових народних училищ, попри посилення утисків органів місцевого самоєрядування в галузі освіти з боку уряду й духовенства.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, початкові народні училища, шкільна мережа, фінансування.

Статья посвящена деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере начального образования, а именно открытию начальных народных училищ на протяжении 80-х гг. XIX в. Автор указывает на желание губернского и уездных земств обеспечить начальным образованием максимальное количество детей школьного возраста, что проявлялось в финансировании школ, подчинённых другим ведомствам. Было обнаружено постепенное увеличение численности начальных народных училищ, несмотря на давление на органы местного самоуправления в сфере образования со стороны правительства и духовенства.

Ключевые слова: Черниговская губерния, уездные земства, начальные народные училища, школьная сеть, финансирование.

The article is dedicated to the activities of the local self-government institutions of the Chernihiv Province in the field of primary schooling, namely to the opening of primary popular schools in the 1880s. The author proves that the province and the district councils (zemstvas) sought to make primary education available to as many children of the school age as possible, the manifestation of which was the funding of schools, generally

maintained by other authorities. It was found out that the number of popular schools was increasing, despite the growing limitations of the local governments' educational rights from the side of the central government and the church.

Key words: Chernihiv province, local council (zemstvo), primary popular schools, schooling network, funding.

Ліквідація неграмотності сільського населення була одним із важливих завдань земських установ Чернігівської губернії. У рамках вирішення цієї проблеми в роботі повітових земств чільне місце посідали заходи з формування розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, яка б, зрештою, дозволила отримати елементарну освіту всім бажаючим. Праця земства у цьому напрямку мала свої особливості в різні періоди його існування, які становлять значний науковий інтерес. Адже у понад півстолітній історії існування Чернігівського губернського та повітових земств були періоди зародження, активізації та спадів діяльності, які обумовлювалися численними чинниками. Свої особливості мали й заходи земства Чернігівської губернії у шкільній справі протягом 80-х рр. XIX ст.

Різні аспекти функціонування земських установ Чернігівської губернії були предметом вивчення науковців. Зокрема, праця в сфері освіти земства зазначеної губернії частково висвітлена у статтях дореволюційного дослідника М. Ждановича [17; 18]. Загальні тенденції розвитку початкової освіти у 80-х рр. XIX ст. (посилення тиску на земства, створення умов для розвитку церковнопарафіяльних шкіл, поширення шкіл грамоти) на території українських губерній висвітлені в монографії В. Борисенка [3]. У дисертаційних дослідженнях Р. Гавриш [14], Н. Потій [25] аналізуються соціально-економічні та політичні умови діяльності земств, законодавчі основи їхньої праці в освітній сфері та різні напрямки роботи: відкриття нових початкових шкіл, підготовка педагогічних кадрів, забезпечення шкіл підручниками й посібниками, спроби вдосконалення навчально-виховного процесу тощо. Зміни в системі управління земськими початковими народними училищами Чернігівської губернії у 80-х рр. XIX ст. проаналізовані у публікації Н. Потій [24]. Утім, праця земства Чернігівської губернії у вказані роки мала низку особливостей та досліджена значно менше, ніж в інші періоди, а тому потребує окремого, більш детального висвітлення.

Метою нашої публікації є з'ясування особливостей діяльності земських установ Чернігівської губернії в розширенні шкільної мережі протягом 80-х рр. XIX ст., а саме: висвітлення заходів земств щодо здешевлення початкової освіти, впливу уряду й церкви та їхніх представників на місцях на роботу земства у шкільній справі, досягнення повітових земств у відкритті нових початкових навчальних закладів.

На початку 80-х рр. XIX ст. повітові земства, вже переважно налагодивши систему роботи у сфері народної освіти протягом другої половини 60–70-х рр. XIX ст., продовжували активно працювати над формуванням мережі початкових навчальних закладів. Утім варто відзначити, що серед земських діячів Чернігівської губернії побутували різні точки зору щодо розвитку шкільної справи. Відповідно до однієї метою народної освіти була грамотність. Вважалось, що завданням уряду, земства та громади є надання населенню можливості найшвидше, найлегше і найдешевше навчити дітей читання, письма й лічби. Тому прихильники цієї теорії позитивно сприймали існування шкіл різного типу. Хто завідував цими навчальними закладами, як і хто навчав, мало другорядне значення. Такий напрямок можна назвати кількісним. Відповідно до другого, якісного, напрямку метою навчання була не просто освіченість, а культурне зростання народу. Школа слугувала лише першим ступенем народної освіти та підготовкою до другого – самоосвіти. Завдяки цьому вкрай важливими були і рівень освіти викладацького складу, і зміст навчання. Представники третього напрямку визнавали необхідність якісної освіти, проте, через неможливість відкрити повноцінні початкові навчальні заклади для усіх дітей шкільного віку, допускали паралельне існування й шкіл з неповним курсом.

На основі рішень губерньського і повітових земств ми можемо стверджувати, що земські установи Чернігівської губернії дотримувалася третього напрямку. Однак губерньське земство надавало перевагу якісному напрямку (з 1874 р. воно почало надавати позики сільським громадам на будівництво приміщень для початкових народних училищ, сприяло підготовці кваліфікованих учителів, турбувалося про розвиток позашкільної освіти), а більшість повітових земств виступали прихильниками кількісного методу, намагаючись забезпечити освітою всіх бажаючих [23, с. 17–18, 20].

Так, чимало сіл та навіть волостей Чернігівської губернії не мали училищ через бідність населення та незначну кількість

жителів. При цьому й земство не могло допомогти у відкритті школи без внеску на цю справу сільської громади. Намагаючись зменшити витрати на народну освіту, але забезпечити максимальній кількості дітей доступ до навчання, земські установи з середини 80-х рр. XIX ст. вдаються до дешевших способів поширення освіти. У цей період повітові земства починають активно підтримувати школи грамоти. Ці навчальні заклади розміщувалися, здебільшого, в домівках учнів чи їхніх наставників. Учителями працювали випускники початкових народних училищ, церковнопарафіяльних шкіл чи навіть селяни-самоучки. Їхньою головною метою була підготовка дітей до навчання в земських училищах. Школи грамоти коштували для земства значно дешевше та давали можливість більшій кількості дітей отримати початкову освіту [17, с. 76]. Школи грамоти могли бути найбільш корисними у північних повітах Чернігівської губернії як найбільш доступним та найменш забезпеченим земськими навчальними закладами.

Також у 80-х рр. XIX ст. почала поширюватися ідея створення специфічних пересувних початкових навчальних закладів. Так, у Кролевецькому повіті був схвалений проект організації пересувних шкіл та виділені кошти на одну експериментальну школу, керівником якої мала стати учителька початкового народного училища Р. Радонежська розробник цього виду шкіл. За проектом Р. Радонежської одна школа мала організовуватися для 3 найбільш віддалених сіл. Навчання повинно було проводитися в будинках селян, діти яких навчалися у цій школі. Учитель мав вести уроки в одному сіл не менше місяця, давши початкові знання з читання, письма і арифметики та самостійну роботу на час відсутності учителя, потім переїхати до другого, а потім до третього села. Загалом, протягом навчального року учитель мав працювати у кожному із сіл не менше 3 місяців. Проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу на організацію таких шкіл [18, с. 99–101]. Паралельно пропонувались й інші способи організації пересувних шкіл. Зокрема, на з'їзді учителів цього ж повіту, який відбувся 6 липня 1883 р., учитель Терещенко пропонував схему, згідно з якою земський педагог за місяць до початку навчального року мав їхати в населений пункт без школи, організувати її, давати кілька початкових уроків і передавати її помічнику – випускнику народної школи. Потім учитель мав їхати в інше село. У такий спосіб один викладач мав за місяць відвідати 3–4 школи, а потім

розпочати заняття у власній, іноді відвідуючи нововідкриті навчальні заклади [31, с. 143–144].

Варто вказати, що в цей час уряд намагався протиставити земській школі церковнопарафіяльну та міністерські училища. Черговий натиск з боку уряду на земські школи припав саме на середину 80-х рр. XIX ст., що було пов'язано з переоцінкою реформ 60–70 рр. XIX ст. У шкільній політиці проявилася тенденція до посилення релігійності. Свій відбиток на ставлення уряду до освітньої справи наклало й вбивство імператора Олександра II. 13 червня 1884 р. Олександр III затвердив Правила про церковнопарафіяльні школи. На підтримку цього типу навчальних закладів з державної казни стали асигнуватися досить значні кошти. Також Міністерство народної освіти зобов'язало земські установи при відкритті початкових народних училищ отримувати дозвіл від єпархіального керівництва [2, с. 46], чим ставило розширення шкільної мережі в залежність від рішення духовенства. Отже, представники єпархіальної влади мали законні підстави не дозволяти відкривати початкові навчальні заклади інших відомств. Також в уряді розроблялося питання передачі усіх початкових народних училищ духовному відомству. У 1887 р. Державна рада затвердила рішення, згідно з яким обер-прокурору Св. Синоду і міністру народної освіти надавалося право розглянути в законодавчому порядку питання щодо можливості зосередження справи розвитку початкової освіти в одному відомстві, під яким розумілося саме духовне [20, с. 39].

Однак відкриття церковнопарафіяльних шкіл відповідало інтересам земських діячів. Бажаючи дати початкову освіту щонайбільшій кількості дітей, проте не маючи значних коштів, повітові земства почали субсидіювати школи духовного відомства. Як наслідок, значно скорочувалися витрати, пов'язані з оплатою праці вчителів. Особливо такі розрахунки стосувалися невеличких сіл, в яких земства вважали не вигідним відкривати училища [17, с. 74–75]. Зокрема, у Чернігівському повіті зі 180 сіл лише 43 мали понад 150 дворів, в яких земство вважало доцільним облаштовувати школу. Однак усі селянські діти мали рівне право на навчання. Тому найкращим рішенням земство вважало асигнувати кошти на церковнопарафіяльні школи [26, с. 113–115]. Крім того, повітові земства Чернігівської губернії матеріально підтримували міністерські школи. Так, у 1885 р. на міністерські школи Борзнянське земство асигнувало 200 крб, Глухівське – 400 крб, Городнянське – 100 крб, Мглинське – 350 крб, Сос-

ницьке – 550 крб, Чернігівське – 800 крб. Утім найбільші асигнування здійснювало Остерське – 7346 крб, що переважали навіть витрати на земські школи [17, с. 67]. Отже, важливою особливістю в роботі земських установ Чернігівської губернії було прагнення до економії у шкільній справі, що проявилось в розробці проектів пересувних шкіл, виділення коштів для церковнопарафіяльних, міністерських шкіл та шкіл грамоти, які обходилися земству дешевше, аніж початкові народні училища.

Проте незважаючи на фінансову підтримку з боку земства, духовенство та училищна адміністрація Чернігівської губернії намагалися витіснити та дискримінувати початкові народні училища, про що свідчить низка документів. Так, у 1887 р. директор народних училищ Чернігівської губернії Л. Жданович у записці, адресованій попечителю Київської шкільної округи, змальовував переваги церковнопарафіяльних шкіл та підкреслював зацікавленість селян у цих школах. Л. Жданович піддавав критиці діяльність земських діячів у сфері народної освіти, охарактеризувавши їх як "наши непрошенные радители народного образования, земские диллетанты педагоги, слепые последователи взглядов барона Корфа", виною яких стало заснування початкових народних училищ "по образцу западно-европейских протестантских с их анализом воспитывающим разум, а не сердце, с их натур-философией, а потому совершенно противные православной вере и нашему народному мировоззрению" [37, арк. 8–9]. Такої ж критичної думки щодо земських училищ дотримувалися місцеві священики [4]. Окремі земські діячі побоювалися, що уряд може відібрати у земства початкові народні училища [5, с. 75]. Звичайно, що численні звинувачення та стан невизначеності не могли не позначитися на роботі земських установ в освітній справі.

Зазначимо, що конфліктні ситуації між земськими діячами та духовенством щодо відкриття шкіл спостерігалися не лише у 80-х рр. XIX ст., але траплялися й у подальшому [30, с. 1306–1309]. Отже, уряд та духовенство були вороже налаштовані відносно ініціативи земства сформувати власну мережу навчальних закладів і створювали законодавчі основи для обмеження їхніх прав у відкритті нових шкіл.

Утім повітові земства продовжували роботу над заснуванням початкових народних училищ. Цей процес відбувався нерівномірно у різних повітах. Ця особливість проявилася з перших кроків земства у шкільній справі і спостерігалася й надалі. Адже

розвиток освіти безпосередньо залежав від матеріального благополуччя населення та від діяльності земських діячів. У північних повітах шкільна справа практично не розвивалася. У Суразькому повіті з населенням 110 тис. чол. в 1881 р. діяло лише 7 шкіл, в яких навчалася 402 дітей, а закінчили повний курс 9 [15, с. 10–11]. Відсутність прогресу в освітній справі пояснювалося тим, що школи відкривалися лише за умови здійснення чималого внеску сільських громад. Однак населення цього повіту було вкрай бідним. Селяни часто не могли забезпечити себе навіть харчами, адже в Суразькому повіті на 1 душу населення припадало не більше 4,5 десятин землі, яка була неродючою й не забезпечувала мінімальних потреб, а надмірно високі податки забирали понад $\frac{3}{4}$ прибутків із землі. За таких умов селяни не мали можливості дбати про освіту [29, с. 71–72]. Тому про розвиток початкової народної освіти в повіті мало б клопотатися земство, однак і воно практично нічого не робило для відкриття нових училищ. Від земських діячів лунали скарги на обтяжливість великих витрат на школи та марність асигнувань на початкову освіту. Окремі земські діячі агітували за організацію сільськогосподарських шкіл [15, с. 3–4].

Байдужість до поширення освіти серед сільського населення виявляло земство в Новгород-Сіверському повіті. За висловом місцевого дореволюційного дослідника М. Ждановича, це був "образчик полнейшего безучастия и равнодушия ко всему, что связано с вопросами народной школы" [17, с. 71]. Новгород-Сіверське повітове земство передало шкільну справу повністю в руки училищної ради і асигнувало на потреби школи зовсім мізерні кошти (у 1880 р. – 2141,41 крб, 1883 р. – 3560 крб, 1886 р. – 4615 крб). Для порівняння, Борзнянське земство в 1883 р. асигнувало 21634,15 крб, Чернігівське – 15144,36 крб, Ніжинське – 14131,25 крб, Глухівське – 11525 крб, навіть Новозибківське – 5592,80 крб, Стародубське – 6300 крб, Суразьке – 5851,51 $\frac{1}{2}$ крб [22, с. 30; 27, 30–31; 28, с. 65]. Як наслідок, спочатку губерньська училищна рада, а потім навіть попечитель Київської шкільної округи зверталися до цього земства щодо збільшення утримання початкових народних училищ [17, с. 71–73].

На відсутність розвитку шкільної освіти в Новгород-Сіверському, а також Глухівському повітах вказував у своїх спогадах відомий земський діяч В. Хижняков. Причину цього явища він вбачав у домінуванні в складі земських установ цих повітів великих землевласників, які не вважали за потрібне турбуватися про

освіту селян [33, с. 133]. Ще різкішу характеристику дав В. Хижняков Мглинському повітовому земству, вказавши на засилля купки дворян-землевласників, до рук яких повністю потрапила земська справа і які переслідували виключно власні інтереси [33, с. 147–148].

З іншого боку, найбільш успішно розвивалася шкільна справа в Борзнянському та Ніжинському повітах. Школи Борзнянського повіту вирізнялись кращою облаштованістю, головним чином у матеріальному плані, в них використовувалися найновіші методи навчання, і водночас коштували земству порівняно недорого. Однак навіть у цьому прогресивному повітовому земстві спостерігалися чіткі кроки у напрямку економії на освіті селян. Так, на 22 жовтня 1882 р. земські збори прийняли рішення ліквідувати створений ще в 1870 р. шкільний фонд, на відсотки з якого щороку відкривалася одна школа [1, с. 18]. Після цього в Борзнянському повіті кожного року стали відкриватися по 2–3 школи, іноді по 2 в одному селі, проте їхня матеріальна забезпеченість стала значно гіршою [19, с. 49–50]. Отже, головним завданням став не якісний стан училищ, а їхня чисельність.

Утім загалом шкільна мережа продовжувала розширюватися. У 1880 р. було проведено перше з часу запровадження земських установ дослідження стану початкової освіти в 60 губерніях Російської імперії, згідно з результатами якого в імперії налічувалося 22770 шкіл. Лише 22 % від цієї кількості навчальних закладів були відкриті до 1861 р. Отже, активне зростання початкових навчальних закладів розпочалося з початком селянської реформи і введенням земських органів самоврядування. Із загальної кількості шкіл 9108, або 69,5 %, училищ було відкрито земствами, 8674, або 38 %, – сільськими громадами, 3182 школи (14 %) – Міністерством народної освіти, 1062 школи (5 %) – духовенством та 741, школа, або 3 %, були відкриті приватними особами [20, с. 36]. За результатами перепису, в Чернігівській губернії діяло 327 (за даними шкільної комісії – 328 [16, с. 658]) початкових народних училищ, в яких навчалася 19950 учнів (18656 хлопчиків і 1294 дівчинки) [35, арк. 2 зв.]. Також у губернії існувало 31 парафіяльне училище, 21 – Міністерства народної освіти, 19 – приватних, 15 – міських громад та 14 – (за даними В. Борисенка – 9 [3, с. 35]) церковнопарафіяльних шкіл, які не були враховані під час перепису. Усього в губернії налічувалося 428 початкових навчальних закладів. Загалом, у Чернігівській губернії земство опікувалося 77 % усіх училищ [34, с. 205]. Отже,

відомості перепису свідчать про домінування земських шкіл та різке скорочення порівняно з попередніми роками церковнопарафіяльних, які не могли конкурувати за облаштуванням, навчальними програмами, фінансуванням із земськими училищами.

Важливим є вивчення питання зростання чисельності навчальних закладів у 80-ті рр. XIX ст. На жаль, статистика початкових навчальних закладів на той час перебувала на недостатньо високому рівні. Часто у джерелах зустрічаються зовсім різні дані про кількість навчальних закладів за один і той же рік. Також при підрахунках школи різних відомств могли об'єднуватися, що створює певні труднощі у з'ясуванні кількості земських навчальних закладів. Щорічні відомості щодо чисельності шкіл у Чернігівській губернії, які, в цілому, можна вважати об'єктивними, містяться в оглядах Чернігівської губернії, підготовлених губернатором. На основі цих відомостей нами складена таблиця № 1, в якій вказується кількість навчальних закладів й учнів, які в них навчалися.

Таблиця 1

Кількість земських училищ, шкіл при волосних правліннях та приватних шкіл й учнів, які в них навчалися [6–13, 21]

Рік	Кількість шкіл	Кількість учнів		
		Хлопчиків	Дівчаток	Разом
1882	368	18953	1574	20527
1883	380	21093	2148	23241
1884	374	22185	2068	24253
1885	415	25220	2688	27908
1886	427	26959	2868	29827
1887	446	26842	2844	29686
1888	455	28460	3297	31757
1889	457	27543	3233	30776

Матеріали цієї таблиці свідчать, що хоча й повільно, але чисельність початкових навчальних закладів зростала, даючи можливість здобувати освіту все більшій кількості хлопчиків та дівчаток.

Проте статистичні дані, подані губернатором, мають деякі недоліки. Зокрема, разом із земськими школами рахувалися й школи волосних правлінь і приватних осіб. Звичайно, що останні два типи навчальних закладів траплялися рідко, однак все-таки це вносить певні неточності в підрахунки чисельності початкових народних училищ. Зокрема, в огляді губернатора за 1883 р. містяться відомості про існування 380 навчальних закладів при

волосних правліннях та сільських шкіл земства і приватних осіб 4 [11]. Однак В. Борисенко вказує, що у цей рік діяло 370 земських училищ [3, с. 31]. Отже, шкіл інших двох типів налічувалося в губернії лише 10. Також у огляді губернатора за 1885 р. вказується 415 навчальних закладів, якими опікувалися ті ж земські установи, приватні особи та волосні правління [13], але у звіті директора народних училищ за цей же рік подається зовсім інша кількість лише земських шкіл – 449 [36, арк. 2–7 зв.]. Отже, статистичні дані щодо чисельності земських училищ є досить неоднозначними, що було зумовлено ще недостатньо налагодженою системою збору інформації про наявну мережу початкових навчальних закладів.

Таким чином, діяльність земських установ Чернігівської губернії протягом 80-х рр. XIX ст. мала низку особливостей. По-перше, їхні ініціативи розбудови шкільної мережі жорстко критикувалася з боку місцевих державних чиновників і духовенства, а уряд стримував відкриття початкових народних училищ, обумовлюючи його дозволом єпархіального керівництва. Однак робота земства над заснуванням нових шкіл продовжувалася, хоча й не була рівномірною в різних повітах. Другою особливістю було те, що в бідних північних повітах земська шкільна справа розвивалася повільно та значно краще у заможних південних. Також характерною рисою цього періоду стало прагнення до економії витрат на освіту, що проявилось в дотаціях на школи грамоти, церковнопарафіяльні та міністерські школи. Водночас чисельність земських училищ також продовжувала зростати, що свідчить про результативність роботи у цій справі земських установ.

Література

1. 22 октября 1882 года // Журналы XVIII очередного Борзенского уездного земского собрания 1882 года. – Нежин : Типография Е. Ф. Венгера, 1883. – 95 с. – С. 18–24.
2. Абрамов В. Ф. Земство, народное образование и просвещение / В. Ф. Абрамов // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44–60.
3. Борисенко В. Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1980. – 155 с.
4. Бугославский И., священник. Краткий исторический очерк школы церковно-приходской и народной к ней симпатии / И. Бугославский // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 20. – С. 3.

5. В Городнянское уездное земское Собрание члена училищного совета Александра Захарьевича Туманского Доклад // Журналы Городнянского очередного уездного земского собрания XXV сессии (1889 года). – Чернигов : Типография губернского правления, 1890. – С. 75–84.
6. Ведомость № 8 о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1887 год // Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту за 1887 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления. – 1888. – 39 с. + 16 ведомостей.
7. Ведомость № 8 о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1888 год // Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту за 1888 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления. – 1889. – 21 с. + 8 ведомостей.
8. Ведомость № 8 о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1889 год // Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту за 1889 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления. – 1890. – 23 с. + 8 ведомостей.
9. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1880 год // Обзор Черниговской губернии за 1880 год. – Без вых. д. – 30 с. + 8 ведомостей.
10. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1882 год // Обзор Черниговской губернии за 1882 год. – Без вых. д. – 40 с. + 8 ведомостей.
11. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1883 год // Обзор Черниговской губернии за 1883 год. – Без вых. д. – 31 с. + 8 ведомостей.
12. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1884 год // Приложение ко всеподданнейшему отчёту Черниговского губернатора. Обзор Черниговской губернии за 1884 год. – Без вых. д. – 36 с. + 9 ведомостей.
13. Ведомость о числе учебных заведениях и учащихся в Черниговской губернии за 1885 год // Обзор Черниговской губернии за 1885 год. – Без вых. д. – 74 с.
14. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Гавриш Р. Л. – Полтава, 1999. – 196 с.
15. Деятельность уездных земских собраний // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1882. – № 12. – С. 1–31.
16. Доклад школьной комиссии // ЗСЧГ. – 1881. – № 1–4. – С. 658–669.
17. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. (Окончание) / М. Жданович // ЗСЧГ. – 1907. – № 8. – С. 63–98.

18. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию / М. Жданович // ЗСЧГ. – 1906. – № 11–12. – С. 88–107.

19. К[арачевский]-Волк Н. Письма из деревни. Спорный вопрос в нашем земстве / Н. К[арачевский]-Волк // ЗСЧГ. – 1891. – № 1. – С. 47–61.

20. Народная энциклопедия. – СПб., 1912.

Т. Х. Народное образование в России / сост. И. П. Белокопский, Э. О. Вахтёрова и др. Хавкина-Гамбургер. – СПб., 1912. – 351 с.

21. О числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1886 год // Обзор Черниговской губернии за 1886 год. Приложение ко Всеподданейшему отчёту Черниговского губернатора за 1886 год. – Без вых. д. – 66 с. + 25 ведомостей.

22. Обзор Черниговской губернии за 1886 год. Приложение ко Всеподданейшему отчёту Черниговского губернатора за 1886 год. – Без вых. д. – 66 с. + 24 ведомости.

23. П. К. По школьным вопросам. Письмо 1-е. / П. К. // ЗСЧГ. – 1899. – № 5. – С. 16–29.

24. Потій Н. М. Система управління земськими початковими народними училищами Чернігівської губернії (1874–1889 рр.) / Н. М. Потій // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2010. – Вип. 40. – С. 95–99.

25. Потій Н. М. Розвиток земської початкової освіти в Чернігівській губернії (1865–1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Чернігів, 2011. – 272 с.

26. Приложение № 25-й. В Черниговское Уездное Очередное Земское Собрание Доклад Управы по вопросу о народных школах и дальнейшем их развитии // Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886–1887 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1888. – С. 103–118.

27. Приложение к всеподданейшему отчёту начальника Черниговской губернии. Обзор Черниговской губернии за 1880 год. – Без вых. д. – 30 с. + 8 ведомостей.

28. Приложение к всеподданейшему отчёту начальника Черниговской губернии. Обзор Черниговской губернии за 1883 год. – Без вых. д. – 31 с. + 8 ведомостей.

29. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 год, составил А. С. Клеппер // ЗСЧГ. – 1896. – № 5. – С. 3–231.

30. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XIX–XXXV сессии). 1883–1899 годов. С кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с. с.). / сост., по поручению Губернской Земской Управы, С. В. Сотников. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1903. – Вып. III. – С. 1298–2283.

31. Съезд Кролевецких учителей // ЗСЧГ. – 1883. – № 4–6. – С. 143–145.
32. Уездные управы о народном образовании // ЗСЧГ. – 1883. – № 7–12. – С. 62–63.
33. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Петроград : Издательство "Огни", 1916. – 251 с.
34. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882 г. / А. И. Холмский. – Одеса, 1884. – 729 с.
35. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 229 (1913 р.), спр. 245, 88 арк.
36. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 30 (1887 р.), 21 арк.
37. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 107 (1887 р.), 10 арк.